

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سمنان

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد عرفان اسلامی

عنوان:

تأویل در تفاسیر

محبی الدین بن عربی و صدر المتألهین شیرازی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر قدرت ا... خیاطیان

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر عظیم حمزئیان

پژوهشگر:

احمد مجیدی راد

اسفند ۱۳۹۱

دانشگاه سindh
دانشکده علوم انسانی

باسمه تعالی

شماره :

تاریخ :

صور تجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

با تأییدات خدانوند متعال جلسہ دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای احمد مجیدی راد

به شماره دانشجویی : ۸۹۱۱۲۳۸۰۰۴ در رشته : عرفان اسلامی

تحت عنوان " تاویل در تفاسیر ابن عربی و صدر المتالہین شیرازی " با حضور استاذان راهنما ، مشاور و هیأت داوران در دانشکده علوم انسانی در تاریخ ۹۱/۱۲/۹ تشکیل گردید و در این جلسہ پایان نامه (به تعداد ۴ واحد) با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت .

نامبرده نمره به عدد : ۱۸،۵+۶۵ حروف : نوزدهم با درجه عالی دریافت نمود.

امضاء

استاد راهنما : دکتر قدرت خیاطیان

امضاء

استاد مشاور : دکتر عظیم حمزئیان

امضاء
عماد

استاد داور داخلی / خارجی : دکتر رستم شامحمدی

امضاء

استاد داور داخلی / خارجی : دکتر محمود شیخ

دکتر علیرضا عرفانی
رئیس دانشکده علوم انسانی

دکتر بهروز گل محمدی
مسئول تحصیلات تکمیلی دانشکده

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه سمنان می باشد.

اینجانب احمد مجیدی راد دانشجوی کارشناسی ارشد عرفان اسلامی دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان متعهد می‌شوم که تمامی مندرجات و مطالب این پژوهش، نتیجه تحقیقات بنده و تحت راهنماییهای اساتید گرانقدر راهنما و مشاورم می‌باشد.

تقدیم بہ ترجمان حقیقی تاویل، یگانہ شاہراہ توحید و عرفان

امیر مومنان مولیٰ علی علیہ السلام

تقدیر

فرجام فرخنده این تحقیق کوتاه، سپاس‌گویی و ارج‌گزاری از همه آنان که در این کار به گونه‌ای یار و یاور من بوده‌اند: نخست، خدای کارساز بنده نواز بی‌انباز که بی‌یاری‌های پیدا و پنهانش، هیچ کاری انجام و فرجام نمی‌یابد؛ از اساتید بزرگوام جناب آقای دکتر خیاطیان استاد راهنما و جناب آقای دکتر حمزئیان استاد مشاورم که در انجام این پژوهش بر حقیر منت نهادند و راهنمایی و همراهی شان همواره راهگشای کارم بود؛ از دوستان گرانقدرم جناب آقای دکتر محمود شیخ و جناب آقای دکتر محیی‌الدین قنبری که صمیمانه به من کمک کردند، و در پایان از همسر و همراه زندگیم که با بردباری‌هایش مرا در انجام این امر یاری رساند.

احمد مجیدی راد

اسفند ۹۱

یکی از رویکردهای تفسیری مورد توجه مفسران در فهم قرآن، تفسیر عرفانی است که معانی باطنی آیات قرآن را عرضه می‌کند. تکیه بر تأویل و رمزی انگاشتن قرآن، مهم‌ترین ویژگی تفسیر عرفانی است. صوفیه و عرفا با تکیه بر کشف و شهود و معرفت خاص خود، با روشی متمایز از مفسران دیگر، به تفسیر قرآن پرداخته‌اند. ابن‌عربی و ملاصدرا هر دو به تأویل در تمامی آیات قرآنی - البته تأویل ممدوح و صحیح، که ابن‌عربی ترجیح می‌دهد آن را اشاره بنامد - که تنها اولواالالباب و راسخون در علم شایستگان به انجام آن هستند، اعتقاد دارند. اینگونه استنباط می‌شود که تأثیر ملاصدرا از ابن‌عربی در نگاه تأویلی او به جهان، مشهود است. اما تنها به این روش‌شناسی تأویلی قناعت نمی‌کند، بلکه بیشتر ترجیح می‌دهد که نگاهی فلسفی به جهان داشته باشد و روش شهودی - عقلی را به عنوان مکمل یا معیار تشخیص درستی استنباط به کار برد؛ اما از نمادپردازی‌های بیش از حد حذر می‌کند. در این میان با توجه به وجوه اشتراکی که در تأویل ابن‌عربی و ملاصدرا از برخی آیات قرآن مشاهده می‌شود، وجوه اختلاف و افتراقاتی هم وجود دارد که از تفکر شیعی ملاصدرا نشأت می‌گیرد. البته ابن‌عربی نیز در مهم‌ترین باورها و آموزه‌های خود به طور تردید ناپذیری از سرچشمه‌های جوشان تشیع آب معرفت نوشیده است؛ گرچه ذهن نیرومند و تخیل غنی او این تأثیرها را در پشت ساختمانهای عظیم تأویلات سحر آمیزش پنهان می‌کند.

تحقیق حاضر به صورت کتابخانه‌ای و با مطالعه مهم‌ترین تفاسیر ابن‌عربی و ملاصدرا انجام گرفته است.

کلیدواژه‌ها: ابن‌عربی، صدرالمألهین شیرازی، قرآن، تفسیر، تأویل.

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
	بخش اول :
	۱- کلیات
۵	۱-۱- طرح مسئله
۱۰	۱-۲- سوال تحقیق
۱۰	۱-۳- فرضیه های تحقیق
۱۰	۱-۴- اهداف تحقیق
۱۰	۱-۵- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق
۱۱	۱-۶- نوع تحقیق
۱۱	۱-۷- ابزار گردآوری اطلاعات
۱۱	۱-۸- محدودیت های تحقیق
۱۱	۱-۹- سوابق تحقیق
	بخش دوم :
	۲- معناشناسی تفسیر و تأویل
	۲-۱- فصل اول: تفسیر و تأویل در لغت و اصطلاح
۱۶	۲-۱-۱- تفسیر در لغت و اصطلاح
۱۹	۲-۱-۲- تأویل در لغت و اصطلاح
۲۱	۲-۱-۳- محکم و متشابه در لغت و اصطلاح
۲۳	۲-۱-۴- تأویل به معنای راهیابی به معنای مرموز و باطنی آیات
۲۴	۲-۱-۵- تعریف نصّ
	۲-۲- فصل دوم: فرق بین تفسیر و تأویل

۲۶	۱-۲-۲- باطنیه و تأویل
۲۷	۲-۲-۲- اخوان الصفا و تأویل
۲۹	۳-۲-۲- اسماعیلیه و تأویل
۳۰	۴-۲-۲- صوفیه و تأویل
۳۱	۵-۲-۲- معتزله و تأویل
۳۲	۶-۲-۲- فلاسفه و تأویل
۳۳	۷-۲-۲- تأویل در نزد مفسرین

۳-۲- فصل سوم: تفسیر و تأویل در اسلوب قرآن

۳۸	۱-۳-۲- موارد استعمال تأویل در قرآن و معانی آن
۴۳	۲-۳-۲- خلاصه دیدگاه علامه طباطبایی در تأویل قرآن
۴۶	۳-۳-۲- آیا علم به تأویل به خدای تعالی اختصاص دارد؟
۴۷	۱-۳-۳-۲- «واو» در «والراسخون فی العلم» عطف است یا استیناف؟
۴۸	۲-۳-۳-۲- دلایل برخی از مفسرین بر اینکه «واو» عطف نیست و استیناف است.
۵۰	۳-۳-۳-۲- دلایل کسانی که «واو» را عطف می دانند .
۵۱	۴-۳-۳-۲- راسخون در علم چه کسانی اند ؟

۴-۲- فصل چهارم: ظاهر و باطن قرآن در چشم انداز روایات

۵۵	۱-۴-۲- پیامبر اکرم(ص)
۵۶	۲-۴-۲- امام علی (ع)
۵۶	۳-۴-۲- امام باقر (ع)
۵۷	۴-۴-۲- امام صادق (ع)
۵۷	۵-۴-۲- امام کاظم (ع)
۵۷	۶-۴-۲- حرف یا حروف
۵۸	۷-۴-۲- ظاهر و باطن

۶۰ ۲-۴-۸- تعریف حد و مطلع در این روایات
بخش سوم:

۳- محیی الدین بن عربی و صدر المتألهین شیرازی و تأویل در اندیشه آنان

۳-۱- فصل اول: زیست نامه ابن عربی

- ۶۲ ۳-۱-۱- نگاهی به زندگی ابن عربی
- ۶۵ ۳-۱-۲- آثار ابن عربی
- ۶۷ ۳-۱-۳- مکتب وحدت وجود ابن عربی
- ۷۱ ۳-۱-۴- آثار تفسیری ابن عربی
- ۷۳ ۳-۱-۵- روش تفسیری ابن عربی
- ۷۵ ۳-۱-۶- تخطئه روش تفسیری ظاهرگرایان و باطن‌گرایان در نظر ابن عربی

۳-۲- فصل دوم: تأویل در اندیشه محیی الدین بن عربی

- ۷۶ ۳-۲-۱- جایگاه قرآن
- ۷۸ ۳-۲-۲- درجات مردم در فهم قرآن
- ۷۹ ۳-۲-۳- تفسیر، تعبیر، تأویل
- ۸۱ ۳-۲-۴- اشاره
- ۸۳ ۳-۲-۵- تأکید قرآن بر جنبه های غیر عقلانی معرفت خدا
- ۸۵ ۳-۲-۶- باطن قرآن را تنها عرفا درک می کنند.
- ۸۷ ۳-۲-۷- اصل مهم در تأویل

۳-۳- فصل سوم: زیست نامه صدر المتألهین شیرازی

- ۸۹ ۳-۳-۱- نگاهی به زندگی ملاصدرا
- ۹۱ ۳-۳-۲- دوره های مختلف زندگی صدر المتألهین
- ۹۲ ۳-۳-۳- آثار ملاصدرا
- ۹۴ ۳-۳-۴- حکمت متعالیه

- ۹۶ ۳-۳-۵- آثار تفسیری ملاصدرا
- ۹۷ ۳-۳-۶- روش‌های تفسیری از دیدگاه ملاصدرا
- ۱۰۰ ۳-۳-۷- روش تفسیری ملاصدرا
- ۱۰۱ ۳-۳-۸- شیوه نگارشی تفسیر ملاصدرا

۳-۴- فصل چهارم: تأویل در اندیشه صدر المتألهین شیرازی

- ۱۰۳ ۳-۴-۱- جایگاه قرآن از دیدگاه ملاصدرا
- ۱۰۴ ۳-۴-۲- روش مطالعه قرآن
- ۱۰۷ ۳-۴-۳- تأویل ملاصدرا
- ۱۰۹ ۳-۴-۳-۱- سفرهای چهارگانه، راهی به سوی تأویل و حقیقت وجودی امور
- ۱۱۰ ۳-۴-۳-۲- نقش عقل در تأویل
- ۱۱۱ ۳-۴-۳-۳- نقش ظاهر لفظ
- ۱۱۱ ۳-۴-۳-۴- کشف و شهود
- ۱۱۳ ۳-۴-۴- شرایط تأویل

بخش چهارم:

۴- مصادیق تأویل در تفاسیر ابن عربی و ملاصدرا

- ۱-۴- فصل اول: «سوره الفاتحه: (۲)»
- ۱۱۶ ۴-۱-۱- متن تفسیر ابن عربی: «الفاتحه: ۲»
- ۱۱۶ ۴-۱-۱-۱- حمد و مراتب آن از نظر ابن عربی
- ۱۱۸ ۴-۱-۱-۲- رب العالمین از نظر ابن عربی

- ۱۱۹ ۴-۱-۲- متن تفسیر مالاصدرا: «الفاتحه: ۲»
- ۱۱۹ ۴-۱-۲-۱- حمد از نظر مالاصدرا
- ۱۲۰ ۴-۱-۲-۲- فصل
- ۱۲۲ ۴-۱-۲-۳- رب العالمین از نظر مالاصدرا
- ۱۲۴ ۴-۱-۳- بررسی تطبیقی تفاسیر ابن عربی و مالاصدرا
- ۱۲۴ ۴-۱-۳-۱- «حمد» از نظر ابن عربی
- ۱۲۶ ۴-۱-۳-۲- «رب العالمین» از نظر ابن عربی
- ۱۲۷ ۴-۱-۳-۳- «حمد» از نظر مالاصدرا
- ۱۲۸ ۴-۱-۳-۴- «رب العالمین» از نظر مالاصدرا

۴-۲- فصل دوم: «سوره های بقره، سجده: (۱)»

- ۱۲۹ ۴-۱-۲- متن تفسیر ابن عربی: «بقره: ۱»
- ۱۳۲ ۴-۲-۲- متن تفسیر مالاصدرا: «سجده: ۱»
- ۱۳۲ ۴-۱-۲-۲- «الم»
- ۱۳۳ ۴-۲-۲- ذکر نظر شیخ الرئیس، بوعلی سینا
- ۱۳۸ ۴-۲-۲-۳- آگاهی دادن
- ۱۴۱ ۴-۲-۳- بررسی تطبیقی تفاسیر ابن عربی و مالاصدر
- ۱۴۲ ۴-۱-۳-۲- ابن عربی: حروف مقطعه، خواص خواص (امت) حروفند.
- ۱۴۲ ۴-۲-۳-۲- ابن عربی: حروف مقطعه، پیش شرط کشف اسرار ایمان.
- ۱۴۵ ۴-۳-۲- خلاصه مطالب ابن عربی در خصوص حروف مقطعه
- ۱۴۶ ۴-۳-۲-۴- مالاصدرا: حروف مقطعه، هدیه پروردگار به اهل اشارت است.

۴-۳- فصل سوم: «سوره زلزله: (۱-۷)»

- ۱۴۹ ۴-۱-۳- متن تفسیر ابن عربی (زلزله: ۱-۷)
- ۱۵۰ ۴-۲-۳- متن تفسیر مالاصدرا (زلزله: ۱-۷)

- ۱۵۲ ۱-۲-۳-۴- روشننگری قرآنی و یادآوری ای برهانی
- ۱۵۳ ۲-۲-۳-۴- اشاره نوری
- ۱۵۶ ۳-۲-۳-۴- یادآوری
- ۱۶۲ ۳-۳-۴- بررسی تطبیقی تفاسیر ابن عربی و ملاصدرا
- ۴-۴- فصل چهارم: «سوره طارق: (۱-۱۷)»**
- ۱۶۵ ۱-۴-۴- متن تفسیر ابن عربی (طارق: ۱-۱۷)
- ۱۶۶ ۲-۴-۴- متن تفسیر ملاصدرا (طارق: ۱-۱۷)
- ۱۶۸ ۱-۲-۴-۴- فصل
- ۱۷۵ ۲-۲-۴-۴- لمعه اشراقی (درخششی الهامی)
- ۱۷۶ ۳-۴-۴- بررسی تطبیقی تفاسیر ابن عربی و ملاصدرا
- ۴-۵- فصل پنجم: «سوره واقعه: (۱-۸)»**
- ۱۷۹ ۱-۵-۴- متن تفسیر ابن عربی (واقعه: ۱-۸)
- ۱۸۰ ۲-۵-۴- متن تفسیر ملاصدرا (واقعه: ۱-۸)
- ۱۸۳ ۳-۵-۴- بررسی تطبیقی تفاسیر ابن عربی و ملاصدرا
- ۴-۶- فصل ششم: «سوره جمعه: (۱)»**
- ۱۸۶ ۱-۶-۴- متن تفسیر ابن عربی (جمعه: ۱)
- ۱۸۷ ۲-۶-۴- متن تفسیر ملاصدرا (جمعه: ۱)
- ۱۸۷ ۱-۲-۶-۴- اشراق
- ۱۸۸ ۲-۲-۶-۴- اشراق
- ۱۸۹ ۳-۲-۶-۴- حکمت اشراقی عرشی
- ۱۹۱ ۴-۲-۶-۴- اشاره ای حکمت آمیز

۱۹۳ ۴-۶-۲-۵- اشراقی عرشی

۱۹۴ ۴-۶-۳- بررسی تطبیقی تفاسیر ابن عربی و ملاصدرا

۴-۷- فصل هفتم: «سوره اعلی: (۱)»

۱۹۶ ۴-۷-۱- متن تفسیر ابن عربی (اعلی: ۱)

۱۹۷ ۴-۷-۲- متن تفسیر صدر المتألهین (اعلی: ۳-۱)

۲۰۲ ۴-۷-۳- بررسی تطبیقی تفاسیر ابن عربی و ملاصدرا

بخش پنجم:

۵- نتیجه گیری

۲۰۵ ۵-۱- تأثیرپذیری ملاصدرا از ابن عربی در مباحث قرآنی

۲۰۸ ۵-۲- برخی از اشتراکات ابن عربی و ملاصدرا در تأویل آیات

۲۰۹ ۵-۳- برخی از افتراقات ابن عربی و ملاصدرا در تأویل آیات

۲۱۵ ۵-۴- فهرست منابع و مآخذ:

۲۱۵ ۵-۴-۱- کتابها

۲۲۱ ۵-۴-۲- مقالات

۲۲۲ ۵-۴-۳- منابع الکترونیکی

ورقی فرض کن، یک روی در تو، یک روی در یار، یا در هر که هست،
آن روی که سوی تو بود، خواندی. آن روی که سوی یار هست، هم نباید خواند.

مقالات شمس، دفتر دوم، ص ۱۲۸

مقدمه

«الحمد لله الذي أنزل القرآنَ بلاغاً عربياً و نوحاً قوياً سَوياً، و الصلاة و السلام على من جعله بشيراً و نذيراً و سراجاً
مُنيراً سيدنا محمد و آل بيته الأطهار أئمة العباد و سحائب نوره، و على من اهتدى بهديهم الى يوم المعاد» (الشریف
المرتضى، ۱۴۲۱، ص ۷).

زبان دین از مهم ترین مسائل جدید کلامی و زبان شناختی است که مورد توجه فیلسوفان و مفسران گذشته نیز
بوده است. مسئله ی زبان دین، از ساحت های گوناگون قابل بررسی است؛ یک ساحت آن به باطن و تأویل
قرآن ارتباط دارد. در این ساحت سؤلهای فراوانی هست؛ اینکه آیا آیات قرآن علاوه بر معانی ظاهری، از معانی
باطنی نیز برخوردار است؟ و اصولاً مراد از معانی باطنی و تأویلی چیست؟ و آیا دلایل قرآنی بر معانی باطنی و
تأویلی وجود دارد یا خیر؟ آیا معانی باطنی و تأویلی از مختصات قرآن است، یا هر متن نوشتاری از این ویژگی
برخوردار است؟ معیار تشخیص این گونه معانی چیست؟ آیا غیر از پیشوایان دین و کارشناسان دینی، دیگران نیز
می توانند به معانی باطنی و تأویلی دست یابند؟ مراد امامان معصوم از ظاهر و باطن و حد و مطلع و هفت بطن
یا هفتاد بطن در روایات چیست؟ چه تفاوتی میان تفسیر و تأویل، وجود دارد؟ آیا معنای باطنی یا تأویلی، الزاماً
غیر معنای سازگار با قواعد ادبی است؟ از برخی آیات قرآن و روایات صحیح به دست می آید که قرآن کریم
علاوه بر معانی ظاهری، دارای معانی باطنی و تأویلی است؛ معنایی که تنها با تسلط به معانی لغوی الفاظ و قواعد
و ادبیات عربی به دست نمی آید؛ بلکه در کسب آنها باید به مخاطبان اصلی قرآن، یعنی ائمه اطهار(علیهم
السلام) مراجعه کرد و معانی فراتر از مدلول های عرفی آیات را از آنها دریافت نمود. بر همین اساس با محور قرار

دادن تفسیر «رحمة من الرحمان» محیی‌الدین بن عربی (۵۶۰-۶۳۸ ه.ق.) و تفسیر «القرآن الکریم» صدرالمتألهین شیرازی (۹۷۹-۱۰۵۰ ه.ق.) و با تکیه بر آیات قرآنی و روایات صحیح این دو تفسیر از منظر رویکرد تأویلی مفسران مورد بررسی قرار گرفته است و هر آنجا که نیاز بوده اشتراکات و افتراقات آنها را با آوردن شاهد مثال از تفاسیر بیان شده است.

ملاصدرا در بنای دستگاه فکری خود، به شدت تحت تأثیر محیی‌الدین بن عربی است؛ ابن عربی - چهره برجسته عرفان اسلامی - بیش از دیگران به کارکرد حیرت‌انگیز «تأویل» توجه دارد. او با در هم آمیختن ایده‌های گوناگون از قبیل اندیشه‌های افلاطونی و نوافلاطونی و گنوسی و... با اندیشه‌های باطنی اسلامی، دستگاه توانایی را پی‌ریزی کرده است. یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های این دستگاه - که بعدها در حکمت متعالیه ملاصدرا به نحو آشکاری به کار گرفته شده است - در آمیختگی دائمی مفهوم و تصویر (= استدلال و کشف) است. ملاصدرا نیز مانند محیی‌الدین، در بسیاری از مبانی و اصول اساسی فلسفه خود همزمان، منطقی و عارفانه می‌اندیشد؛ به گونه‌ای که هر یک از این دو جنبه، آن دیگری را مایه می‌دهد. ملاصدرا معتقد است فیلسوف بدون کشف و شهود، ناقص است؛ همانطور که عارف بدون بحث و استدلال ناتمام است. این همان چیزی است که بسیاری از عارفان و فیلسوفان اشراقی مانند شیخ اشراق (مقتول ۵۴۹ ه.ق.) و ابن عربی بدان اعتقاد داشتند.

ملاصدرا، بر اساس بینش مذکور، دیدگاه‌های مختلف موجود در جهان اسلام را، از قبیل فلسفه و عرفان و کلام، به صورت ماهرانه‌ای با هم جمع نمود و در هم آمیخت و ثابت کرد که چنین نیست که راه رسیدن به «حقیقت» در تبول یکی از این دیدگاه‌ها باشد؛ در واقع ملاصدرا با این امتزاج، دستگاه ویژه‌ای را بنا نهاد، که مخاطبان بیشتری را به خود جلب کرد و قلمروهای وسیع‌تری را آبیاری نمود.

ملاصدرا، در دستگاه ویژه‌ای که بنا نهاد، با صراحت تمام «زبان تأویل» را پذیرفته، و آن را نه تنها در نهادهای دینی، بلکه در تمام امور تعمیم داده است (بیدهندی، ۱۳۸۳، ص ۴۸).

این تحقیق در چهار بخش تدوین شده است: در بخش اول کلیات بحث مطرح شده است، در بخش دوم به معناشناسی تأویل و تفسیر همچنین فرق بین آنها و بررسی معانی تأویل در قرآن کریم، و در ادامه این بخش به مبحث تأویل در کلام رسول و ائمه پرداخته شده است، در بخش سوم زیست نامه ابن عربی و صدرالمتألهین و تأویل در اندیشه آنها مورد کنکاش قرار گرفته است و در بخش پایانی به بررسی مشترکات و مفترقات ابن عربی و ملاصدرا پرداخته شده و به سرچشمه های روش شناسی این دو مرد بزرگ تاریخ اندیشه اسلامی نظری افکنده شده است.

۱- بخش اول : کلیات

۱-۱- بیان مسأله

«تأویل» از ریشه «أول» به معنای رجوع است. «خلیل بن احمد» می‌گوید: «تأویل، تفسیر کلامی است که معانی گوناگون را برمی‌تابد» (۱۴۱۴، ص ۶۱). «ابن فارس» آن را به معنای «سرانجام و عاقبت شیء» می‌داند (۱۴۱۴، ص ۶۲). «راغب اصفهانی» می‌نویسد: «تأویل برگرداندن شیء به هدف و مقصدی است که از آن اراده شده است؛ چه قول باشد و چه عمل» (۱۴۱۲، ص ۲۷). این کلمه در تفاسیر اولیه قرآن مانند ترجمه تفسیر طبری و تفسیر نسفی (۴۶۱-۵۳۷ ه.ق.) برگردان نشده و حتی در تفاسیر قرن ششم مانند کشف الاسرار و ابوالفتح رازی معادل فارسی آن نیامده است؛ اما میبیدی معتقد است که تأویل در قرآن به پنج معنا به کار رفته است: عاقبت؛ منتهی کمیت ملک امت محمد(ص)؛ تحقیق؛ تعبیر رویا و الوان (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۳، صص ۶۲۲-۶۲۳).

«تفسیر» از ریشه «فسر» به معنای «بیان و توضیح» (خلیل بن احمد، ۱۴۱۴، ص ۶۷۲)، «ابراز معنی در امور غیر محسوس» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۹۴) و «پرده برداشتن از امور پوشیده» (فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ص ۴۱۱)، به کار می‌رود.

در نزد علماء متقدم «تأویل» در اصطلاح دارای دو معنی بوده است :

۱- تأویل و تفسیر مترادفند (مجاهد و طبری بر این عقیده بوده اند).

۲- تأویل، مراد اصلی کلام است و مثلاً اگر گفته شود «طلعت الشمس» تأویل آن نفس طلوع شمس می‌باشد. در نزد علماء متأخر، تأویل در اصطلاح، برگرداندن لفظ از معنی راجح به معنی ارجح است (عمید زنجانی، ۱۳۷۳، ص ۱۲۲).

ابن تیمیه بر این نظر است که، تأویل وجود خارجی و عینی معانی است؛ او در توضیح این دیدگاه گفته

است: